

РИНКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН (ДОСВІД КАНАДИ ТА ШОТЛАНДІЇ)

Ігнатенко І.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-0398-989X
e-mail: irena.nekosargot@gmail.com*

Ігнатенко І.В. Ринкові трансформації розвитку земельних відносин (досвід Канади та Шотландії).

Розвиток земельних відносин сьогодні залишається одним із найважливіших завдань України. Пріоритетними напрямками розвитку таких відносин є створення умов для включення землі до господарського обігу та регулювання земельних відносин у поєднанні зі збільшенням доходів бюджетів усіх рівнів від використання землі.

У сучасних умовах земельна політика розвинених країн створює механізми регулювання ринку земель із багатограним соціально-економічним змістом. Цей складний процес супроводжується реформуванням земельних відносин. Ефективність управління земельними ресурсами забезпечує розвиток ринку земель. Дискусії щодо створення повноцінного земельного ринку в Україні ведуться й донині. Аналіз закордонного досвіду дозволить трансформувати земельні відносини в Україні.

Природні ресурси різноманітні, але земля стає дедалі більш цінним ресурсом для більшості країн. Вони намагаються досягти високих показників економічного зростання, яке, у свою чергу, пов'язане з освоєнням та розробкою земельних ресурсів. Нерідко виявляється, що таке «освоєння» пов'язане із захопленням мільйона гектарів сільськогосподарських земель багатими корпораціями або навіть іноземними державами. Позбавлення прав на землю претендує на статус найвідомішої і водночас мало дослідженої форми позбавлення прав не тільки в сучасній літературі, присвяченій «захопленню земель», а й загалом у класичній теорії. У статті розглянуто чинники, що сприяють «захопленню земель». Проаналізовано глобальні фактори, що зумовлюють аналогічні процеси в Канаді та Шотландії, сучасні наслідки, визначено майбутні ризики. Встановлено, що чинники «захоплення земель» сільськогосподарського призначення мають різну природу. Це і значна цінова диференціація на ринку землі, і зростання інвестиційної привабливості сільськогосподарських земель, наслідки здійснення приватизації та консолідації земель. Показано провідну роль держави у процесі інвестування та наявність стратегії щодо поширення впливу розглянутих країн, яка реалізується паралельно зі скупкою земель.

Ключові слова: використання земель, право землекористування, право власності; оренда землі, законодавство Канади; законодавство Великої Британії; земельні правовідносини; земельні спори; управління землями; ринок землі; обмеження прав; правовий режим земель.

Ignatenko I. Market transformations in the development of land relations (experience of Canada and Scotland).

The development of land relations today remains one of the most important tasks of Ukraine. The priority directions for the development of such relations are the creation of conditions for the inclusion of land to the economic circulation and the regulation of land relations in combination with the increase of budget revenues of all levels from the use of land.

In modern conditions, the land policy of developed countries creates mechanisms for regulating the land market with a multifaceted socio-economic content. This complex process is accompanied by the reform of land relations. Effective management of land resources ensures the development of the land

market. Discussions regarding the creation of a full-fledged land market in Ukraine are still ongoing. Analysis of foreign experience will allow to transform land relations in Ukraine.

Natural resources are diverse, but land is becoming an increasingly valuable resource for most countries. They are trying to achieve high rates of economic growth, which, in turn, are related to the development of land resources. It often turns out that such «development» is connected with the seizure of a million hectares of agricultural land by rich corporations or even foreign states. Deprivation of rights to land claims the status of the most famous and, at the same time, little-researched form of deprivation of rights not only in modern literature devoted to «land grabbing», but also in classical theory in general. The article discusses the factors contributing to «land grabbing». Global factors causing similar processes in Canada and Scotland, current consequences, future risks are identified. It was established that the factors of «grabbing of land» for agricultural purposes are of different nature. This is a significant price differentiation on the land market, and the increase in the investment attractiveness of agricultural land, the consequences of privatization and land consolidation. The leading role of the state in the investment process and the existence of a strategy for spreading the influence of the countries in question, which is implemented in parallel with the purchase of land, are shown.

Key words: land use; land use right; ownership; land lease; legislation of Canada; legislation of Great Britain; land legal relations; land disputes; land management; land market; limitation of rights; legal regime of lands.

Постановка проблеми. Останніми роками зростає інтерес науковців до зміни моделей власності на землі сільськогосподарського призначення по всьому світу. Ці зміни є невід'ємною частиною поточної реструктуризації глобальної продовольчої системи під режим корпоративного харчування [1]. Хоча ця трансформація почалася ще у 1980-х роках з глобалізацією різноманітних агропродовольчих секторів, вона прискорилося після глобальної продовольчої кризи 2007-2008 років. Домінуючими тенденціями в корпоративному продовольчому режимі є зростаюча концентрація влади та ресурсів в руках агробізнеса, маргіналізація дрібних фермерів і нестабільність глобального ринку. Саме в цьому контексті відбуваються значні трансформації в моделях власності на землі сільськогосподарського призначення. Зокрема, все більше уваги приділяється масштабній купівлі сільськогосподарських земель за участю державних інвестиційних фондів, корпорацій агробізнесу, хедж-фондів, пенсійних фондів та ін. Ці процеси отримали назву «захоплення землі» [2]. Вони викликають багато запитань щодо зміни володіння сільськогосподарськими землями та контролю, включаючи: взаємовідносини між власниками сільськогосподарських земель та орендарями; мотиви прийняття рішень інвесторами порівняно із землевласниками сімейних ферм; екологічні питання, пов'язані з землекористуванням, ґрунтом, водою та біорізноманіттям; наслідки для сільських громад; контроль над виробництвом продуктів харчування; продовольча безпека та продовольчий суверенітет.

Як відомо, формування ринку сільськогосподарських земель – одне з найбільш суперечливих та політизованих питань політичного життя України. Більше 20 років це питання не можуть вирішити, хоча всі розуміють, що формування ринку землі є необхідною складовою для подальшого розвитку ринкової економіки в Україні. Ось чому необхідно якнайшвидше перейняти закордонний досвід та створити власну міцну правову базу, щоб ринок був ефективним і максимально прозорим і конкурентоспроможним [3]. Ключовим залишається питання власності на землю в сільському господарстві, де володіння, користування й розпорядження земельними ресурсами вимагають подальших ґрунтовних обговорень та детального правового врегулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зростає кількість літератури щодо глобального «захоплення земель» у XXI столітті (White Borrás, Hall Scoones & Woolford; Cotula; De Schutter; GRAIN; Margulis McKeon & Borrás; Murmis; Pearce; La Vía Campesina). Відомі журнали, такі як Journal of Peasant Studies (2012), Globalizations (2013), Third World Quarterly (2013) і Development and Change (2013) – опублікували спеціальні видання, які досліджують «захоплення землі». Такі дослідження показують, як доступ до землі обговорюється через неформальні відносини влади [4], як логіка «недокористуваної» землі залучає державу до масштабного контрактного землеробства [5] і як розгортаються рухи позбавлених власності людей у зв'язку із забезпеченням нових прав на землю [6].

Постановка завдання. Завдання статті полягає в тому, щоб дослідити ринкові трансформації розвитку земельних відносин у Канаді та Шотландії та визначити на цій основі пріоритетні напрями удосконалення земельного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. «Захоплення земель» є явищем XXI століття, коли значні масиви сільськогосподарських земель скуповуються інвестиційними фондами, корпораціями, пенсійними фондами та для забезпечення приватних інтересів. В багатьох випадках йдеться про купівлю землі, однак використовується і довгострокова оренда. Термін «глобальне захоплення землі» було введено організацією громадянського суспільства GRAIN, яка протягом кількох років збирала веб-базу новин про масштабні угоди із землею (farmlandgrab.org). Цей термін навмисно політизує масштабні земельні угоди, щоб підкреслити їх значення щодо позбавлення власності дрібних фермерів, корінне населення та ін.

Незважаючи на критику з боку суспільства, з'явилися деякі міжнародні ініціативи щодо регулювання масштабних земельних угод. Деякі з найбільших інвесторів в сільськогосподарські землі розробили набір добровільних «принципів відповідального інвестування в сільськогосподарські землі», які включають зобов'язання щодо «сприяння екологічній стійкості, поваги до трудових прав і прав людини, дотримання існуючих прав на землю та ресурси, дотримання високих ділових і етичних стандартів, а також звітування щодо діяльності і прогрес у впровадженні та просуванні Принципів» (Principles of Responsible Investment (PRI)) [7]. Тим часом UNCTAD, FAO, IFAD і Світовий банк розробили аналогічний набір принципів, з багатьма такими самими положеннями, разом із зобов'язаннями гарантувати, що інвестиції не ставлять під загрозу, а покращують продовольчу безпеку та призводять до «бажаних соціальних та розподільних наслідків» [8]. Ці добровільні гарантії були відкинуті критиками в середині громадського суспільства (такими як GRAIN) через слабкий набір стандартів, покликаних створити відтінок соціальної відповідальності за «захоплення землі» [9], а також науковцями через те, що вони не поставили під сумнів основні припущення земельних гонок (land rush), а також їх причини [10].

Як процеси так і наслідки масштабних угод із землею надзвичайно відрізняються залежно від соціального та географічного контексту. При цьому, спільним є передача права власності та контролю над землею та ресурсами від місцевих громад та жителів до фінансового капіталу та корпоративних інтересів. Хоча більшість літератури щодо «захоплення землі» зосереджена на глобальному Півдні, останні публікації застосували цю концепцію до зміни моделей власності на сільськогосподарські землі в Західній Європі [11] та США [12]. На глобальній Півночі масштабні угоди із землею не передбачають такого ж явного позбавлення володіння та порушення прав людини, і не обов'язково призводять до значних змін у землекористуванні чи системах виробництва, як це було у випадку «захоплення землі», яке відбувалося на глобальному Півдні.

Сьогоднішні тенденції свідчать, що транзакції здійснюються в дуже нерівних умовах, у яких деякі учасники (інвестори з десятками або сотнями мільйонів доларів у своєму розпорядженні) мають значно більше ресурсів, ніж інші (сімейні фермери). Крім того, як зазначається в літературі, скупка сільськогосподарських земель у таких країнах, як Канада, тісно пов'язана з неоліберальною реструктуризацією сільськогосподарського сектора, яка сконцентрувала владу та ресурси в меншій кількості рук. Зокрема, поява нових гравців змінює політичну та економічну динаміку доступу до сільськогосподарських земель і контролю над ними, що має наслідки для сімейних ферм різного масштабу, сільських громад і молодих фермерів [13]. Тому використовуємо поняття «захоплення землі» як концептуальну основу для проблематизації дедалі більшої нерівності ресурсів і влади різних учасників ринку.

В літературі акцентується увага на тому, що існує низка складних глобальних факторів, які спричинили нещодавню хвилю масштабних земельних угод. По-перше, зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію, включно з зерном для біопалива, сприяв високим цінам на продовольство, зробив сільськогосподарські угіддя та первинне виробництво більш привабливими для капіталу. По-друге, низка фінансових суб'єктів інвестували значні суми в продовольчий та сільськогосподарський сектори як засіб пом'якшення ризиків, диверсифікації своїх портфелів і досягнення вищих прибутків, здійснивши так звану «фінансіалізацію» сільського господарства. По-третє, уряди відіграють важливу роль, оскільки цільові країни заохочують масштабні інвестиції у свої сільськогосподарські сектори, а країни-інвестори запускають нові проекти для покращення продовольчої безпеки шляхом переміщення виробництва ключових товарів за межі країни [14].

Потрібно констатувати, що боротьба за землю викликала політичну мобілізацію та опір. Випадки в Канаді та Шотландії свідчать про «контррухи» проти збільшення фінансування сільськогосподарських земель, обмеження доступу та консолідації через переосмислення відносин власності.

Як відомо, агропродовольча система Канади є високоіндустріалізованою та орієнтованою на експорт. Хоча ключові ланки агропродовольчого ланцюга контролюються великими корпорація-

ми, переважна більшість сільськогосподарських земель перебувають у приватній власності, а 97% ферм є сімейними [15]. За останні десятиліття середні розміри ферм значно зросли, а власність на землю стала помітно більш концентрованою [16]. Маючи низький прибуток, багато фермерів максимізують виробництво, обробляючи місцеві прерії, заповнюючи заболочені землі та вирубуючи свої ліси. Економічний тиск у поєднанні з моделлю приватної власності перешкоджає більш багатофункціональному та екологічному підходу до використання сільськогосподарських земель.

Виняток існує в особливостях федеральних систем громадських пасовищ. Засновані в 1935 році, вони включали в себе більш ніж 2,3 мільйонів акрів важливих державних земель в прерійних провінціях з метою забезпечення власників ранчо засобами до існування, збереження ґрунту, захисту тварин, що знаходилися під загрозою зникнення, і забезпечення доступу до рекреації. У 2012 році федеральний консервативний уряд припинив програму, що створило ризик приватизації землі. Однак власники ранчо, мисливці, природоохоронці та інші організації об'єдналися, щоб протистояти приватизації, і, зрештою, уряди провінцій залишили землю у державній власності, здаючи її в оренду приватним і некомерційним пасовищним колективам. Ці колективи співпрацюють із природоохоронними організаціями, які надають фінансування для забезпечення стабільності володіння, громадського доступу та середовища існування дикої природи. Тобто, колективи прагнуть зберегти багатофункціональне розуміння прерій як суспільного блага. Однак ця модель громадянського суспільства стикається з проблемами, зокрема нестабільним фінансуванням і зміною пріоритетів від партнерів. Можна припустити, що модель громадських пасовищ забезпечує шлях до переосмислення сільськогосподарських земель в суспільних інтересах і для полегшення доступу до землі та зміни власності.

Однак починаючи з середини 2000-х років, цілий ряд нових суб'єктів, включно з інвестиційними компаніями сільськогосподарських земель, пенсійними фондами та сімейними та корпоративними мегафермами, придбали великі масиви сільськогосподарських земель у деяких провінціях Канади [17, 18].

Є кілька причин, чому сільськогосподарські землі деяких провінцій Канади стали особливо привабливими для інвесторів. Почнемо з того, що ці провінції лібералізували свої закони про власність на сільськогосподарські землі. До цього право власності на сільськогосподарські землі було обмежено громадянами відповідної провінції та сільськогосподарськими корпораціями, що належать до цієї провінції [20]. Законодавство розширило положення щодо права власності на всіх громадян Канади та на певні класи канадських корпорацій. Проголошувалося, що «провінції відкриті для зовнішніх інвестицій». Ця зміна політики викликала інтерес інвесторів до сільськогосподарських угідь, частково через те, що деякі вважали, що попередні обмеження штучно підтримували ціни на землю в провінціях на низькому рівні. Деякі провінції також приваблювали інвесторів завдяки значній кількості високоякісних сільськогосподарських угідь, наявності промислово розвинутого сільськогосподарського сектора, сучасної інфраструктури та стабільного правового та політичного середовища [13].

Всі ці умови зіграли свою роль у появі нових моделей володіння сільськогосподарськими землями та інвестицій [13]. Наприклад, деякі фірми, які займаються інвестиціями в сільськогосподарські угіддя, співпрацюють із фермерами, які бажають розширити свою земельну базу, але без залучення додаткових боргів. У цих випадках інвестиційна компанія купує землю, визначену фермером, і потім здає її в оренду, що дозволяє фермеру оптимізувати використання своєї праці та/або техніки. Це сприяє подальшій консолідації сільськогосподарського виробництва під меншою кількістю операторів. В інших випадках інвестиційні компанії стверджують, що вони можуть сприяти іншій формі «наступництва» ферми, оскільки вони викуповують землю у фермерів, які вийшли на пенсію, і здають в оренду наступному поколінню фермерської сім'ї. Ідея полягає в тому, що це дозволить молодому поколінню, яке, можливо, не зможе дозволити собі купити землю, продовжувати займатися землеробством і поступово викуповувати землю.

Цікавою є позиція першої міністерки Шотландії Ніколи Стерджен, яка заявила, що «земля Шотландії має бути надбанням, яке приносить користь багатьом, а не небагатьом». Набір широкомасштабних законів про земельну реформу та політика Шотландії спрямовані на сприяння соціальній справедливості та економічному відродженню сільських територій через створення нових прав на землю [21]. Основні положення Законів зосереджені навколо «права громади купувати», що надає органам громади першочергове право відмови від сільської та міської власності. У випадку землеробства та сталого розвитку ці права стають абсолютними [22]. Ці повноважен-

ня підтримують мету нинішньої децентралізованої адміністрації передати землю з державної та приватної власності у власність місцевих органів громади, частково через висококонцентровану модель приватного землеволодіння в Шотландії.

Останній етап Закону про земельну реформу (Шотландія) 2016 року («Частина 5») сприяв обов'язковому продажу землі органам громади, якщо вважається, що передача права власності сприятиме досягненню «сталого розвитку» по відношенню до землі, і де збереження статус-кво вважається «шкідливим» для місцевої громади та суспільних інтересів. Законодавство про земельну реформу викликало цим громадську активність та офіційний дискурс шотландського уряду щодо «правильного» використання землі, спровокувало нові дебати щодо переваги прав власності та про те, як вирішити, хто отримує вигоду від землі [23].

Нашій країні потрібно перейняти досвід земельної політики Шотландії, яка спрямована на підтримку найкращої екологічної ситуації, збереження якості землі, проведення заходів щодо покращення стану земель, підтримки земельного ландшафту, а також забезпечення захисту прав фермерів. А також ті заходи земельної політики, які не дають можливості втрачати сільськогосподарські землі. А це можливо за допомогою ринкового механізму, податкових систем та різноманітних сільськогосподарських кредитів та субсидій для забезпечення стійкості аграрного виробництва та розвитку сільськогосподарського виробництва на неродючих землях.

Висновки. Викладений матеріал демонструє різноманіття підходів до оспорювання домінуючих земельних відносин, які відображають креативне використання як існуючих, так і нових правових маневрів (тобто реформування законодавства, регулювання землекористування). Ці суперечки відбуваються в соціально-політичному контексті, успадкованою несправедливістю (Шотландія), або прискоренням корпоративної динаміки, що призводить до «сучасної» несправедливості (Канада). Там, де виникає виклик укоріненим режимам власності, роль держави є вирішальною, оскільки вона втручається в земельні відносини для досягнення потенційних земельних реформ, а не покладається на ринкові інтервенції [24].

Не стверджуємо, що всі випадки концентрації сільськогосподарських угідь є «захопленням землі». Скоріше констатуємо, що існує складний зв'язок між триваючою концентрацією власності, контролем над сільськогосподарськими ресурсами та появою нових гравців – «захоплювачів землі». Ці тенденції можуть посилювати одна одну, оскільки більш концентровані земельні володіння стають привабливими об'єктами для зовнішніх інвестицій, а також у міру того, як нові гравці стають великими землевласниками.

В Україні не всі питання функціонування ринку землі є законодавчо врегульованими. Існує загроза неконтрольованого «захоплення землі». Наприклад, сьогодні агрохолдинги користуються землею на правах оренди, але найближчим часом відповідно до нових норм законодавства можуть стати власниками угідь, фактично господарями країни. Крім того, ризиком існування таких норм є можливість купівлі землі серйозними геополітичними гравцями, які потерпають від нестачі продовольства. В першу чергу, це Китай. І це без перебільшення може становити загрозу національній безпеці [25].

Актуальність і важливість питання формування ринку земель в Україні, зумовлює складність його розв'язання. Більшість проблем, які при цьому виникають, є новими для українського суспільства, і в значній мірі підходи до їх розв'язання ще тільки окреслюються, тому питання трансформації земельних відносин потребує ґрунтовних досліджень та вивчення закордонного досвіду. Так, спираючись на реформи в Шотландії, Канаді, далі будемо спостерігати трансформацію відносин власності на землю та як впливові суб'єкти продовольчої системи намагаються використати правові норми власності, щоб легітимізувати свій контроль над ресурсами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. McMichael P. The land grab and corporate food regime restructuring. *Journal of Peasant Studies*. 2012. № 39 (3-4). P. 681–701.
2. GRAIN. Seized: The 2008 grab for food and financial security. 2008. URL: <http://www.grain.org/article/entries/93-seized-the-2008-landgrab-for-food-and-financial-security>.
3. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Leiba L. Land-use rights for agricultural land in Ukraine. *Ius Humani. Law Journal*. 2020. Vol. 9. № 1. P. 159–178.
4. Ribot J. C. and Peluso N. L. A theory of access. *Rural Sociol.* № 68. 2009. P. 153–181. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1549-0831.2003.tb00133.x>.

5. Li T.M. Centering labor in the land grab debate. *J. Peasant Stud.* № 38. 2011. P. 281–298. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03066150.2011.559009>.
6. Desmarais A.A. The Via Campesina: Consolidating an international peasant and farm movement. *J. Peasant Stud.* № 29. 2002. P. 91–124. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/714003943>.
7. Principles of Responsible Investment (PRI). The principles of responsible investment in farmland. 2014. URL: <http://www.unpri.org/areas-of-work/implementation-support/the-principles-for-responsible-investment-in-farmland/>.
8. UNCTAD. United Nations Conference on Trade and Development. Principles for responsible agricultural investment. 2014. URL: <https://unctad.org/publications>.
9. GRAIN. Responsible farmland investing? Current efforts to regulate land grabs will make things worse. 2012. URL: <http://www.grain.org/article/entries/4564-responsible-farmland-investing-current-efforts-to-regulate-land-grabs-will-make-things-worse>.
10. White B., Borras S., Hall R., Scoones I., Woolford W. The new enclosures: Critical perspectives on corporate land deals. *Journal of Peasant Studies.* 2012. № 39(3-4). P. 619–647.
11. Franco J., Borras S. M. Jr. (Eds.). Land concentration, land grabbing and peoples' struggles in Europe. Published by Transnational Institute for the European Coordination of Via Campesina and Hands off the land network. 2013. URL: <https://www.tni.org/en/publication/land-concentration-land-grabbing-and-peoples-struggles-in-europe-0>.
12. Ross L., Mittal A. (Eds.) Down on the farm - Wall Street: America's new farmer. The Oakland Institute. 2014. URL: http://www.oaklandinstitute.org/sites/oaklandinstitute.org/files/OI_Report_Down_on_the_Farm.pdf.
13. Sommerville M., Magnan A. «Pinstripes on the prairies»: Examining the financialization of farming systems in the Canadian Prairie provinces. *Journal of Peasant Studies.* 2015. Vol. 2. P. 119–144.
14. Cotula L. The international political economy of the global land rush: A Critical appraisal of trends, scale, geography and drivers. *Journal of Peasant Studies.* 2012. № 39(3-4). P. 649–680.
15. Statistics Canada Table 32-10-0433-01. Farms Classified by Operating Arrangement. Ottawa, ON: Statistics Canada. 2016.
16. Qualman D., Desmarais A. A., Magnan A., Wendimu M. Concentration Matters: Farmland Inequality on the Prairies. 2020. URL: <https://www.policyalternatives.ca/publications/reports/concentration-matters>.
17. Sommerville M. Financializing prairie farmland: farmland investment funds and the restructuring of family farming system in central Canada. LDPI Working Paper 38. 2013. URL: https://www.iss.nl/sites/corporate/files/LDPI_WP_38.pdf.
18. Magnan A. New avenues of farm corporatization in the prairie grain sector: Farm family entrepreneurs and the case of One Earth Farms. *Agriculture and Human Values.* 2012. № 29(2). P. 161–175.
19. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Shvydka V. Economic and legal differences in patterns of land use in Ukraine. *Amozonia Investiga.* Vol. 18. 2019. P. 103–110.
20. Ferguson S., Furtan H., Carlberg, J. The political economy of farmland ownership regulations and land prices. *Agricultural Economics.* 2006. № 35. P. 59–65.
21. Scottish Government. Land Reform. 2020. URL: <https://www.gov.scot/policies/land-reform/>.
22. Ross A. «The evolution of sustainable development in scotland: a case study of community right to buy law and policy, 2008-18. Chapter 10» in *Land Reform in Scotland: History, Law and Policy*, eds M.M. Combe, J. Glass, and A. Tindley (Edinburgh: Edinburgh University Press). 2020. P. 236–262.
23. McKee A. Legitimising the laird? Communicative action and the role of private landowner and community engagement in rural sustainability. *J. Rural Stud.* № 41. 2015. P. 23–36. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0743016715300085>.
24. Holt Giménez E., Shattuck A. Food crises, food regimes and food movements: rumblings of reform or tides of transformation? *J. Peasant Stud.* № 38. 2011. P. 109–144.
25. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Chyryk A., Danilik D. State regulation of sustainable development of rural areas in the system of food security of Ukraine. *Visions for Sustainability.* 2023. Vol. 20. P. 1–23.